

**БЎЛАЖАК ТАРИХЧИЛАРДА ТАРИХИЙ ОНГНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ АСОСИДА ИНФОРМАЦИОН-АНАЛИТИК
КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК
ТИЗИМИ МАСАЛАСИГА ДОИР**

Сиддиқов Илёсжон Бахромович
Фаргона давлат университети доценти,
фалсафа фанлари доктори (DSc).

Аннотация. Тарихий онг ижтимоий онгнинг муҳим шаклларида биридир. У шахснинг англаш жараёни натижаси сифатида намоён бўлади. Тарихий онг инсонда ўзининг ўтмиш ҳақидаги фикри ва қарашларини акс эттирувчи элементлар мавжудлигини ифода этадиган туйғу эканлигидан келиб чиқиб, мазкур мақолада унинг тарихий тасаввурлар асосида юзага келиши, мазкур жараёнда тарихий далилларнинг ўрни ва роли, тарихий онгни шакллантириш тарихий тушунчаларни ўзлаштиришида намоён бўлиши каби фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўз ва иборалар: ижтимоий тараққиёт, тарихий, маданий ва маънавий мерос, тарихий онг ва хотира, тарихий билим, тарихий тушунчалар, тарихий далиллар, ўтмишни акс эттирувчи гоёлар, қарашлар, ўтмиш, бугун ва келажак.

**К ВОПРОСУ О ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РАЗВИТИЯ
ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ У
БУДУЩИХ ИСТОРИКОВ**

Аннотация. Историческое сознание является одной из важных форм общественного сознания. Оно появляется в результате познавательного процесса человека. Исходя из того, что историческое сознание представляет собой чувство, выражающее наличие элементов, отражающих мысли и взгляды человека о прошлом, в данной статье описываются такие мнения, как его возникновение на основе исторического воображения, место и роль исторических свидетельств в этом процесс, и формирование исторического сознания в овладении историческими понятиями.

Ключевые слова и фразы: общественное развитие, историческое, культурное и духовное наследие, историческое сознание и память, историческое знание, исторические концепции, исторические свидетельства, представления, отражающие прошлое, взгляды, прошлое, настоящее и будущее.

**ON THE ISSUE OF THE PEDAGOGICAL SYSTEM FOR
THE DEVELOPMENT OF INFORMATION AND ANALYTICAL
COMPETENCE ON THE BASIS OF THE FORMATION OF HISTORICAL
CONSCIOUSNESS IN FUTURE HISTORIANS**

Abstract. Historical consciousness is one of the important forms of social consciousness. It appears as a result of the cognitive process of man. Based on the fact that historical consciousness is a feeling that expresses the presence of elements that reflect the thoughts and views of a person about the past, this article describes such opinions as its emergence on the basis of historical imagination, the place and role of

historical evidence in this process, and the formation of historical consciousness in mastering historical concepts.

Key words and phrases: social development, historical, cultural and spiritual heritage, historical consciousness and memory, historical knowledge, historical concepts, historical evidence, ideas reflecting the past, views, past, present and future.

Кириш (Введение/Introduction). Бугунги кунда миллий юксалиш ғояси асосида ижтимоий тараққиётга эришиш, буюк аждодларимизнинг бой тарихий мероси асосида жамиятнинг тарихий онгини шаклланиши юзага келмоқда. Ана шундай буюк меросни ўрганиш орқалигина том маънода ёшлар маънавий қиёфасини шакллантириш мумкин. Бундай меросни эса, тарих орқали ўзлаштириш мумкин. Чунки бундай меросни ўрганмасдан туриб, бугунги кунда амалга оширилаётган ислохотларимизни муваффақиятли яқунлаш мумкин эмас. «Тарих ҳамма нарсага чидайди. Аммо ўзини сохталаштиришга асло чидай олмайди»[5:34]. Зеро, тарихни ўрганиш бизнинг тафаккуримизни чархлайди, ўтмиш тарихидан фахрланиш, йўл қўйилган хатолардан келажакда ҳоли бўлиш имконини беради. «Тарихни ўрганиш – дейди XVIII асрнинг буюк немис маърифатпарвари Фридрих Шиллер, – аклимизни нурлантиради, қалбимизни олижаноб фидойилик билан алангалантиради. У руҳимизни ахлоқий масалаларга пасткашлик ва бачканалик билан ёндашишдан сақлайди»[3:83-84].

Ҳар қандай ижтимоий муштараклик ўзининг келиб чиқиши, ўз тарихидаги энг муҳим воқеалар, ўтмишдаги буюк (баъзан унчалик буюк бўлмаган) арбоблар тўғрисида, ўз тарихининг инсоният тарихидаги ўрни ҳақида, ўз тарихининг бошқа халқлар тарихи билан нисбати тўғрисида муайян тасаввурлар тизимига эга. Бу тасаввурлар, биринчи навбатда, турли тарихий ривоятлар, хикоятлар, афсоналар, эртақлар, асотирлар туфайли мавжуд бўлиб, улар жамият маънавий ҳаётининг ажралмас қисмини ташкил этади ҳамда унинг ўзини ифодалаши ва ўзини қарор топтиришининг муҳим усулларида бири ҳисобланади[4:38-54].

Адабиётлар таҳлили ва методология (Литература и методология/Methods).

Тарихий онг тушунчасига олимлар турли илмий йўналишлар чизгиларидан келиб чиқиб, таъриф беришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, социолог Ю.Левада томонидан қуйидагича таъриф берилди: “Тарихий онг – жамиятнинг ўз ўтмишини англаши (қабул қилиши ва баҳолаши), аниқроғи, жамият ўз ҳаракатини вақт давомида такрорлашини қамраб оладиган ўз-ўзидан пайдо бўлган ёки фан томонидан яратилган турли шаклларни ифода этади”[10:13]. Социолог Ж.Тоценко: “Агар тарихий онгнинг мазмун-моҳиятини тавсифлайдиган бўлсак, айтиш мумкинки, у умуман жамиятга, хусусан, турли ижтимоий-демографик, ижтимоий-касбий ва этноижтимоий гуруҳларга, шунингдек, алоҳида кишиларга хос бўлган ўтмишни бутун турфа хиллиги билан идрок этиш ва баҳолашни ўзида акс эттирувчи ғоялар, қарашлар, тасаввурлар, ҳиссиётлар, кайфиятлар мажмуидир”, деб ёзади[13:4].

Тарихий онг инсонда ўзининг ўтмиш ҳақидаги фикри ва қарашларини акс эттирувчи элементлар мавжудлигини ифода этадиган туйғу ҳисобланади. Тарихий онг тарихий хотиранинг синоними сифатида ҳам ишлатилиши мумкин, аммо умуман олганда у кенгрок тушунча, чунки тарихий хотира “ўз-ўзидан” пайдо бўладиган ҳодиса сифатида, ҳамда ўтмиш ҳақидаги илмий ва тарихий фикрлар сифатида тарихий онг таркибида ўз ифодасини топади, яъни тарихий хотира тарихий онгнинг ўзагидир[12:29-38].

Тарихий онг тарихий тасаввурлар асосида юзага келиб, мазкур жараёнда

тарихий далиллар муҳим роль ўйнайди. Тарихий далил категорияси тарих фани тадқиқотчилари олдидаги энг муҳим ўлчов, илмий мезон ҳисобланади. Зотан, тарихий далилсиз тарих ҳақидаги тасаввурлар мавҳум ва фикрлар исботсиздир. Америкалик тарихшунос Э.Карр хулосаларига кўра ҳар қандай воқеа эмас, балки тарихий аҳамиятлиларигина тарихий далил бўлиши мумкин. Тадқиқотчи ўзи ўрганаётган давр тўғрисидаги маълумотларнинг максимал миқдорини билиши ва уларга эга бўлиши лозим. Иккови ўз ҳукмига эга бўлмоғи керак. Тарихчи холисликка, далил эса воқеликнинг асоси сифатида исботланганликка эга бўлмоғи даркор. Ана шунда кучлар нисбати тенг бўлади, бир-бирини назорат қилади, натижада холис хулоса вужудга келади. Карр бундай ҳолатни назарда тутиб, «Тарих – бу тарихчи ва далилнинг ўзаро алоқасига боғлиқ бўлган узлуксиз жараён бўлиб, у ўтмиш ва бугун ўртасидаги туганмас мулоқотдир», дейди[2:204].

Тарихий онгни шакллантиришнинг муҳим кўриниши бўлажак тарих ўқитувчилари томонидан тарихий тушунчаларни ўзлаштиришда намоён бўлади. Тушунча, жумладан тарихий тушунчалар фақатгина билиш натижасидагина шаклландан, балки тафаккур этишнинг формаси ҳам ҳисобланади.

Қ.Шоназаровнинг фикрича, тарихий тушунчалар тарихий онг ва тафаккур манбаидир[16:24]. Бундай тушунчаларга деҳқон, кадивар, кашоварз, пандус, амлок, мулк, вақф, хирож, генерал губернатор, ҳарбий губернатор, уезд оқсоқоли, қушбеги, девонбеги кабиларни киритиш мумкин. Тарихий тушунчалар тарихий манбаларнинг асоси, манбаи сифатида шаклланади. Тарих фанини сифатли ўзлаштириш тарихий мавзудаги манбаларни яхши билишга олиб келади.

Тарихий онг ва хотиранинг умумлашган кўриниши тарихий билим тарзида намоён бўлади. Тарих фалсафаси билан боғлиқ фундаментал тадқиқот ишини амалга оширган Н.Жўраевнинг фикрича, тарихни англаш тарихий билим манбаларига қизиқишдан, уни ўрганишдан бошланади[2:193]. Олим ўз фикрини давом эттириб, ҳар қандай англаш жараёни, тасаввурлар ва тафаккур дебочаси экан, айти пайтда тарихий билимга эҳтиёж инсоннинг ўзига, келиб чиқишига, инсоният тақдири ва тарихига қизиқишнинг мавжудлигидан эканлигига шубҳа қолмайди, деб таъкидлаб ўтади[2:194].

Тарихий билим деганда, инсоният ўтмиши билан боғлиқ тасуротлар, тасаввурлар ва тушунчалар тизими тушунилади. Тарихий билим табиатига кўра энг қадимги, дастлабки инсоннинг пайдо бўлиши, кишилиқ жамиятининг шаклланиши, одамларнинг гуруҳ-гуруҳ, жамоа бўлиб яшашга эҳтиёжининг пайдо бўлиши, ана шу гуруҳ, қабила, жамоани бошқариш усулларининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлган ва ҳамон давом этаётган улкан шажарани ўрганишни тақозо этади.

Ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак тушунчаларининг нисбати ҳамда ўзаро алоқаси масаласида биз З.Оруджев ва Т.Кузнецоваларнинг “Ўтмишни вайрон қилувчи ҳар қандай ҳаракат – цивилизацияга қарши жиноят. Ўтмиш, ўтган ва эски – бир нарсанинг ўзи эмас. Ўтмиш – ҳозирги моддий ёки идеал ҳодисани, предметлар оламини ёки ҳодисалар оламини (бирон-бир шаклда) белгиловчи (вақт). Ўтган – (ҳозирги) вақт томонидан босиб ўтилган, бой берилган ўтмиш. Эски (эскирган) – вайрон қилувчи (ҳозиргига тўсқинлик қилувчи) ўтган вақт, бу – йўқолиб бораётган, ҳозиргини амалга оширишга тўсқинлик қиладиган ҳодиса”[7:82]. Сўнг: “Ўтмиш эскирган, ўтилган вақт борасида эмас, балки ўзининг бунёдкорлиги билан боқийдир”[7:83]. Шу боис “цивилизация ўтмиш билан ҳозирнинг бирлиги, бу ҳозирни ўтмиш орқали идрок этишдир”[7:85].

Натижалар (Результаты/Results). Халқ, мамлакат, давлатнинг ўтмиш тажбирасини ташкил қилиш, сақлаш ва такрорлаш жараёнидан кишилар фаолиятида, ижтимоий онг соҳасида фойдаланиш мумкин. Тарихий хотира номсиз халқ ижодиёти, тарихий ривоятлар, дostonлар, афсоналар, қахрамонлик эпоси, эртақлар ва ҳ.к. ёрдамида шаклланади[6:91-105; 9:52-56]. Одатда, халқ ижодиётида буюк кишилар жасорати ва қахрамонлиги, эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси куйланади. Тарихий хотира тарихий онгнинг зарурий муҳим, айтиш мумкинки, марказий элементини, халқ маънавий ҳаётининг ажралмас қисмини ташкил қилади ва шунингдек, унинг ўзини ўзи ифодалаш ҳамда миллий характер хусусиятлари намоён бўлиши усулидир. Бунда ўз ўтмишини танлашга, уни қахрамонона мифлаштиришга мойиллик кўриниб туради. Ўтмишнинг аҳамияти ва унинг талқини ватанпарварлик, ўзининг ушбу бирликка мансублигидан фахрланиш туйғуси сингари фазилатларнинг шаклланишига хизмат қилиши туфайли ушбу ҳол юз беради. Шунинг учун тарихий-аналитик тафаккур кўпинча тарихий шахслар, ўтмиш етакчилари фаолиятини баҳолаш орқали шахсийлаштирилади, бирон-бир тарихий воқеа, даврлар, умуман ўз тарихи тўғрисида таассуротларни, мулоҳазаларни, фикрларни шакллантиради.

Муҳокама (Обсуждение/Discussion). Тарихий онг ижтимоий онгнинг муҳим шаклларида бири бўлиб, шахснинг англаш жараёни натижаси сифатида намоён бўлади. Тарихий онг тушунчасига хилма-хил таърифлар берилган:

тарихий онг – бу ҳар қандай билимда бўладиган, ҳамма нарса, ҳатто маънавий борлик ҳам бўлиб ўтганлигини англашдир[15:190];

тарихий онг илгари содир бўлган тарихий воқеаларни ўзида акс эттирган турли-туман манбалар, ашёлар авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб, тарихимиз, маданиятимизнинг узлуксизлигини таъминлайди[14:7];

тарихий онг – ўтмишни унинг умуман жамиятга, хусусан турли ижтимоий-демографик, ижтимоий-профессионал, этноижтимоий, этноконфессионал гуруҳларга, шунингдек алоҳида индивидларга хос бўлган бутун ранг-баранглигини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш ҳамдир.

Тарихий онг жамият, унинг ижтимоий гуруҳлари ва индивидларнинг ўз ўтмиши ҳамда бутун инсоният ўтмиши ҳақидаги тасавурлари йиғиндисидир. Тарихий онгда ўтмиш, бугун ва келажак уйғунликда инъикос этади[8:12].

Файласуф олима Д.Абдуллажонованинг фикрича, тарихий онг тушунчасига берилган хилма-хил таърифлардан келиб чиққан ҳолда уни умуман жамият, хусусан, турли ижтимоий-демографик, ижтимоий-профессионал ва этноижтимоий гуруҳлар, шунингдек алоҳида кишиларга хос бўлган ва ўтмишни бутун турфа хиллигида акс эттирувчи, баҳоловчи ғоялар, қарашлар, тасавурлар, ҳиссиётлар, кайфиятлар мажмуи сифатида тушуниш баҳслидир:

биринчидан, шахс тарихий онгида ўтмишни акс эттирувчи ғоялар, қарашлар, индивид ривожланишининг муайян босқичи билан боғлиқлигини, ҳамма вақт ҳам бундай сифатий ҳолат касб этмаслигини таъкидлаш зарур;

иккинчидан, тарихий онгда «ўтмишни турфа хиллигида акс эттириш» учун тарихий тафаккур ишлаши керак. Шундан кейингина, тарихий фактларнинг бир тизимга солиниши ва муайян яхлит тасавurning пайдо бўлиши, тарихий онг ўтмишни акс эттирувчи ғоялар, қарашлар билан бойиши мумкин[1:83-85].

Тарихий онгда «ўтмиш – бугун – эрта»дан иборат ички зиддият мавжуд. Ушбу хусусиятни эътироф этган ҳолда А.Х.Самиев «Тарихий онг бу инсон (ижтимоий гуруҳ, жамият) томонидан ўзининг замондаги ўрни, ўтмишнинг бугунги кун ва келажак билан алоқадорлигининг ўзлаштирилишидир. Бу истиқбол учун муҳим

бўлган ўтмишга қаратилганликдир», – деган фикрни билдиради[11:34]. Демак, тарихий онг ўқувчининг маълум бир шахс, ижтимоий гуруҳ ва этносларнинг замондаги ўрни, ўтмиши, бугунги куни ва келажаги ўртасидаги алоқадорликни англашининг инъикоси ҳисобланади.

Хулоса (Заключение/Conclusion). Тарихни англаш орқали кишида ҳаётни ва ўзлигини англаш қобилияти шаклланади. Айниқса, буюк аждодларнинг ворислари бўлган, башарият тараққиётига катта ҳисса қўшган миллатга дахлдор инсон қалбида ўтмишини ўрганишга эҳтиёж кучаяди. Унинг миллий ғурури мустақил тараққиёт йўлини танлаган юрт фаровонлиги учун уни камарбаста бўлишга чорлайди. Зеро, тарих саҳналарида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарварлари тазйиқ остига олиниб, қатағонга учраган халқ ва миллатнинг асл тарихий юзини қайта тиклаш, миллий меросини ўрганиш, бугунги авлодлар зиммасидаги долзарб вазифалардан бири саналади ва жамиятда тарихий онг, тарихий хотиранинг ривожланиши ушбу вазифанинг сифатли ва самарали бажарилишига ҳал этувчи омил сифатида хизмат қилиши мумкин.

Тарихий онг ва тафаккурнинг маънавий омиллари хусусида фикр юритар эканмиз, она замин, Ватанга бўлган муҳаббат, илмий маданий ва адабий меросимиз, умуминсоний кадриятларни алоҳида эътироф этиш лозим. Юртимиз дунёга илм-фаннинг, маданиятнинг барча соҳаларида кўплаб буюк сиймоларни етказиб берди. Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Мирзо Улуғбек каби алломаларни, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Фурқат, Муқимий каби мутафаккирларни жаҳон маданияти хазинасига қўшган ҳиссаси беқиёсдир.

1004 йилда Урганчда «Маъмун Академияси» ташкил этилиб унда ижод қилган олимлар сони 300 тадан ошган. Бу даргоҳ илм-фаннинг турли соҳалари бўйича самарали ишларни олиб борди. Астрономия, риёзат, тиббиёт, фалсафа, мантик, мусиқа, адабиёт ва бошқа фанлар ривожига катта эътибор берилди.

Туркистон азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг адабиёт ва санъатнинг энг қадимий марказларидан бири бўлиб келган. Айниқса, IX–XV асрларда Туркистон халқлари сафидан Шарқ ва Ғарбда ўрта аср математика илми ва мактабининг асосчиси ал-Хоразмий, «Устои соний» – «Иккинчи муаллим» ёки шарқ Аристотели унвонига сазовор бўлган Абу Наср Фаробий, тиббиёт илмининг етакчиси «Шайх ур-раис» – олимлар подшоси Абу Али ибн Сино Шарқнинггина эмас, балки бутун инсониятнинг фахр-ифтихори, қомусий ақл эгаси Абу Райхон Беруний, ўрта аср астрономиясининг ёруғ юлдузи ал-Фарғоний, ҳадис ва фикҳнинг буюк алломалари имом Исмоил Бухорий, Абу Исо Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, донишманд подшоҳ, юлдузлар жадвалининг асосчиларидан бири Мирзо Улуғбек, мумтоз шеърятнинг ёрқин юлдузларидан ҳисобланган Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари юзлаб ва минглаб улуғ зотлар ва уламолар етишиб чиққан.

Шарқдан, хусусан, Туркистон ўлкасидан етишиб чиққан буюк мутафаккирлар жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва улкан илмий асарлари билан ижодий бойитдилар, юқори чўққига кўтардилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир кўрсатишди.

Ҳар бир миллат жаҳон цивилизациясида ўз ўрнини эгаллашга интилар экан, у миллий маданий мерос билан чекланиб қола олмайди. Умуминсоний кадриятларсиз инсоният томонидан кўп асрлар давомида тўпланган тарихий фалсафий, ахлоқий, илмий ва диний мероссиз мафкура ҳақида гапириш ўз-

ўзини мақташдан нарига ўтмайди.

Ҳар бир халқнинг тарихий, маданий ва маънавий меросида умуминсоний қадриятлар ҳам ўзига хос шакллар ва кўринишларда ифода этилган бўлади. Миллий қадриятларни тиклаш жаҳон маънавияти ва умуминсоний қадриятлардан ажралган ҳолда содир бўлмайди. Миллий ва умуминсоний қадриятлар ўзаро узвий боғланган, бир-бирига таъсир этади. Чунки, умуминсоний қадриятларда бутун инсониятнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам интилишлари ўз ифодасини топади.

Халқимизнинг қадриятларга содиқлигини инобатга олиб, инсоният томонидан яратилган, унинг асрлар оша авайлаб асраб келган адолат, инсонпарварлик ва тенглик анъаналарини қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, ҳар бир кишининг камол топишига эришиш учун зарур шарт-шароит яратишда намоён бўлмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллажанова Д. Тарихий онг ва тарихий хотира. // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2004. – № 2.
2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. – Т.: Шарқ, 2002.
4. Келле В.Ж. Интеллектуальная и духовная составляющие культуры. // Вопросы философии. – Москва, 2005. – № 10.
5. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
6. Майданов А.С. Миф как источник знания. // Вопросы философии. – Москва, 2004. – № 9.
7. Оруджев З.М., Кузнецова Т.В. Культура и цивилизация. // Вестник Московского Университета. – Москва, 2005. – № 2.
8. Рахмонов Р., Файзиёв Ф. Ёшлар дунёқараши шаклланишида тарихий онг ва тарихий хотира. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
9. Режабек Б.Я. Становление мифологического сознания и его когнитивности. // Вопросы философии. – Москва, 2002. – № 1.
10. Репина Л.П. Историческая память и современная историография // Новая и новейшая история. – 2004, №5.
11. Самиев А.Х. Историческое сознание и развитие духовного мира человека. – Душанбе: Дониш, 1994.
12. Тохириён А.Ш. Тарихий онг ва тарихий хотира шаклланишининг педагогик жиҳатлари илмий талқинда. Замонавий таълим, 2020. №11 (96).
13. Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000, № 4.
14. Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот. – Тошкент: Мехнат, 2000.
15. Фалсафа: қомусий луғат (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). – Т.: Шарқ, 2004.
16. Шоназаров Қ.Р. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларида тарихий тафаккурни шакллантиришга тайёрлаш: Пед. фан. ном. ... дис. – Т., 2002.